

SAHA (YAKUT) TÜRKÇESİ'NDEKİ EK VARYANTLAŞMALARININ ESKİ TÜRKÇE İLE İLİŞKİSİ

Muammer YÜCAL¹

Özet

Saha (Yakut) Türkçesi, Kuzey Sibiryada Türk Lehçeleri içerisinde değerlendirilmektedir. Bu lehçe ana Türkçeden erken bir tarihte ayrıldığı ve coğrafya olarak da uzakta kaldığı için, genel Türkçeden çok uzaklaşmıştır. Bu nedenle birçok bilim insanı Saha (Yakut) Türkçesi'ni ayrı ve bağımsız bir dil olarak ele almaktadır.

Saha (Yakut) Türkçesi, lehçe olarak “z”li ve “ş”li (Zetasizm) sesleri kullanmaktadır. Kullanılan bu sesler sözcüklerin kök ve ek yapılarını etkilemiştir. Bunun sonucu olarak, sözcüklerin köklerindeki seslerin özelliklerine göre (Sedalı, Sedasız); ekler değişik biçimde görülür. Bir sözcüğün kökündeki son sesin özelliğine bağlı olarak ekler; 8, 16 bazen de 20 değişik biçimde bu köke eklenir.

Bu çalışmada sözcüklerin köklerindeki son sesin özelliği dikkate alınarak, eklerin ses değişimleri ele alınmıştır. Böylelikle Eski Türkçenin sözcük köklerindeki seslerinin özellikleri de düşünülerek; bu seslerin nasıl korunduğu ve kökteki son sese göre sözcüğün aldığı ekin nasıl bir değişime uğradığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Saha (Yakut) Türkçesi, kök, ses değişimleri.

THE RELATIONSHIP OF ADDITIONAL VARIANTS IN SAHA (YAKUT) TURKISH WITH OLD TURKISH

Abstract

As it separated from the main Turkish at early date and also kept far away as geography, it went very far away from the general Turkish. For this reason, many scientists have dealt with Sakha (Yakutia) Turkish as a separate and independent language.

Sakha (Yakutia) Turkish uses tone of “z” and “ş” as dialect. These tones used have affected structure of theme and affix of words. As a result of this, affixes are seen in different way according to feature of speeches in the themes of words (sonorous, without sonorous). As related with feature of last tone in the theme of a word, affixes are added to this theme; 8, 16 and sometimes 20 different way.

---

¹ Ardahan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı Öğrencisi, myucal@hotmail.com.

In this study, taking into account the feature of last tone in the themes of words, sound changings of affixes are considered. Thus, also thinking of features of tones in the themes of word of old Turkish, how to these tones are protected and how affix of word is changed according to last tone in the theme are going to be determined.

Key Words: Sakha (Yakutia), Turkish, stem, sound changes

Giriş

Saha (Yakut) Türkçesi, söz hazinesinde barındırdığı Moğolca ve Tunguzca sözcükler ile Türk lehçeleri içerisinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Türk dilinin en uzak lehçelerinden biridir. Reşit Rahmeti Arat Saha Türkçesinin Türk dilinin ana Türkçe döneminde Çuvaş Türkçesi ile birlikte ayrıldığını belirtir. N.Poppe ise, Saha Türkçesinin Türk dili ailesinin Kuzey grubuna dâhil olduğunu belirtir. 14. Yüzyılda Türk dillerinin bir grubundan ayrıldığını söyler. Ayrıca bu grubun şimdiki Tuva Türkçesinin bir kolu olduğunu da ekler.

Poppe'ye göre; Saha (Yakut) Türkçesi bir “z” dilidir. Altay dillerinin, Çuvaş Türkçesinin ve Moğolcanın “r” ve “l” diline sahip olduğu sözcüklerde, Saha (Yakut) Türkçesi “z” ve “s” seslerini kullanmıştır. Eski T. “tokuz” Saha T. “toğus”, Çuvaş T. “tuhır” şeklindedir.

Saha (Yakut) Türkçesi'ndeki bu ses değişikliği sözcüklerin kök ve ek yapılarını etkilemiştir. Sözcüklerin köklerindeki seslerin özelliklerine göre ekler değişik biçimlerde görülmüştür. Bir ekin, sözcük tabanındaki son sesinin özelliğine bağlı olarak 8,16 bazen de 20 değişik biçimde eklenir.

Ek Varyantlaşmaları

1. Yapım Ekleri

Saha Türkçesinde addan ad, addan fiil, fiilden ad ve fiilden fiil yapma ekleri olmak üzere dört çeşit yapım eki vardır:

1.1. Addan Ad Türeten Yapım Ekleri (Aat Tıl Aat Tiltan Üöskeehine)

Eski Türkçedeki {+llg} ekinin Saha Türkçesindeki ses değişiklikleri (fonetik varyantları):

+laax- +loox- +lööx- +taax- +teex- +toox- +tööx-;

+daax- +deex- +doox- +dööx- +naax- +neex- +noox- +nööx-

Ünlülerden sonra ya da yan yana gelen iki ünlüden ve -l'den sonra; +laax, +leex, +loox, +lööx; -p,-t,-k,-s ve -x'den sonra; +taax, teex, +toox, +tööx; -r ve -y'den sonra; +daax, +deex, +doox, +dööx; -m,-n,-ñ'den sonra; +maax, +meex, +naax, +neex,+noox, +nööx biçiminde eklenir.

- baar+daax-: “zengin”, bıtıx+taax-: “sakallı”, calın+maax-: “coşkun, heyecanlı”, cal+laax-: “mutlu”, doğor+doox-: “arkadaşı olan, arkadaşlı”, öy+dööx-: “akıllı”, im+neex-: “damgalı, işaretli”, meñ+neex-: “benli”, con+noox-: “insanlı”.

Kalınlık- incelik uyumu: baar+daax-; bıtıh+taax-; calın+maax-.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu: doğor+doox-; öy+dööx-; con+noox-.

Damaksıllaşma: im+neex-; meñ+neex-.

Türkiye Türkçesi'nde -lı/-li ekini karşılayan bu ekin olumsuz şekli (-sız, -siz) yoktur. Bu olumsuz şekil ada gelen 3. Tekil şahıs iyelik eki ve “suox” “yok, değil” edatı ile karşılanır.

- bıtığasuox-: “bıyığı yok” (bıyıksız), baarasuox-: “zengin değil” (fakir).

Eski Türkçedeki {+çI} ekinin Saha Türkçesindeki ses değişiklikleri (fonetik varyantları):

+hit- +hit- +hut- +hüt-; +sıt- +sit- +sut- +süt-; +çıt- +cit- +cut- +cüt-; +çıt- +çit- +çut- +çüt-; +nıt- +nit-, +nut-, +nüt-

Meslek isimleri üreten bu ek, ünlü ve ikiz ünlülerden sonra; +hit,+hit,+hut,+hüt; -k ve -x'dan sonra; +sıt, +sit, +sut, +süt; -p,-t ve -s'den sonra; +çıt,+çit, +çut, +çüt; -l,-r ve -y'den sonra; +cıt, +cit, +cut, +cüt; -m,-n,-ñ'den sonra; +nıt, +nit, +nut, +nüt biçiminde görülür.

- saa+hıt-: “tüfekli”, oğo+hut-: “hemşire”, inax+sıt-: “çoban”, ütülük+süt-: “eldiven yapımcısı”, abırah+çıt-: “tamirci”, kömür+cüt-: “kömürcü”, bul+çut-: “avcı”, timir+cit-: “demirci” ilim+ñit-: “yalnızca ağla avlanan balıkçı”, altan+ñit-: “bakırcı” tiiñ+ñit-: “sincap avcısı”.

Kalınlık-incecik uyumu: saa+hıt-; inax+sıt-; abırah+çıt-; timir+cit; ilim+ñit-; altan+ñit-; tiiñ+ñit-.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu: oğo+hut-; ütülük+süt-; kömür+cüt-; bul+cut-.

Damaksıllaşma: altan+ñit-; tiiñ+ñit-.

Eski Türkçedeki {+IIk} ekinin Saha Türkçesindeki ses değişiklikleri (fonetik varyantları):

+tik- +tik-+tuk- +tüük-; +dik- +dik- +duk- +dük-; +lık- +lik- +luk- +lük-; +nik- +nik- +nuk- +nük-

İsimlere “zarf, alet, mekân” işlevi kazandırır. Ek, ünlü, ikiz ünlü, -p,-t,-s ve-x’dan sonra; +tik,+tik,+tuk,+tüük; -r ve -y’den sonra; +dik, +dik, +duk,+dük; -l’den sonra; +lık,+lik,+luk,+lük; -m,-n,ñ’den sonra; +nik,+nik,+nuk,+nük biçiminde eklenir.

- itii+tik-: “sıcakça”, kıra+tık-: “azıcık”, kihi+tik-: “adam gibi”, ot+tuk-: “otlak”, teñ+nük-: “eşitçe”, kün+nük-: “bir günlük alınan mesafe, yol” tün+nük-: “pencere”.

Kalınlık-incelik uyumu: itii+tik-; kıra+tık-; kihi+tik-: teñ+nük-.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu: kün+nük-; tün+nük-; ot+tuk-.

Damaksıllaşma: teñ+nük-; tün+nük-; kün+nük-.

1.2. Addan Eylem Türeten Yapım Ekleri (Tuoxtuur Aat Tıltan Üöskeehine)

Eski Türkçedeki {+A-} ekinin Saha Türkçesindeki ses değişiklikleri (fonetik varyantları):

+aa- /+ee, +oo-/öö-; ia-/+ie-, +uo-/üö-

Ünsüz ile isimlere gelerek, onları geçişli ve geçişsiz fiil yapar. Eklendięi ismin son ünsüzünü tonlulaştırarak -s->-h-; -k->-g-; -p->-b-; -t->-d-; değişikliğine neden olur.

- alğah+aa-: “yanılmak”, (geçişsiz); öh+öö-: “öç almak, intikam almak”, (geçişli); iar+aa-: “ağırlaşmak”, (geçişsiz); diriñ+ee- “derinleşmek”, (geçişsiz).
- xabıgır+aa- “çene çalmak”, bıtırır+aa-“küçük sürgünler vermek” (yansıma ve mecaz anlamdaki sözcüklerden geçişsiz eylemler türetir.)

Kalınlık-incelik uyumu: alğah+aa-; iar+aa-; xabıgır+aa-; bıtırır+aa-; diriñ+ee-.

Düzlük- yuvarlaklık uyumu: öh+öö-.

Eski Türkçedeki {+IA-} ekinin Saha Türkçesindeki ses değişiklikleri (fonetik varyantları):

+laa-/+lee, +loo-/+löö- ; +taa-/+tee- , +too-/+töö- ; +daa-/+dee- ; +doo-/+döö- ; +naa-/+nee- ; +noo-/+nöö-

Bütün isimlere gelerek onlardan yapma(kılış) ve olma ifade eden fiiller türetir. Ek, ünlü, ikiz ünlü ve -l'den sonra; +laa- ,+lee- ,+loo-, +löö-; -p, -t, -k, -s ve -x'den sonra +naa-, +nee- , +noo-, +nöö-, biçiminde eklenir.

- aççık+taa-: “açlık duymak, acıkmak”, muñ+naa-: “üzmek”, öy+döö-: “hatırlamak”, uu+laa-: “içmek, eritmek, sulandırmak”, tüört+tee-: “bir şeyi dört kez yapmak” ohox+too-: “(evde) soba kurmak”, xaar+daa-: “kar temizlemek”, oton+noo-: “yemiş toplamak”.

Kalınlık-incelik uyumu: aççık+taa-; xaar+daa-

Düzlük-yuvarlaklık uyumu: öy+döö-; ohox+too-; oton+noo-; uu+laa-.

Damaksıllaşma: muñ+naa-.

Eski Türkçedeki {+rA-} ekinin Saha Türkçesindeki ses değişiklikleri (fonetik varyantları):

+rġaa-/+rġee- ; +rġoo-/+rġöö-

Ek, anlamlı duygu ve heyecan fiilleri meydana getirmektedir. Yansıma seslerden taklit fiilleri yaparak; ünsüz ile biten isim tabanlarına -ı,-i,-u,-ü bağlayıcı ünlülerini alarak eklenir.

- ağa+rġaa-: “birisini öz baba saymak”, oġo+rġoo-: “çocuklara sevgi beslemek”, sıtı+rġaa-: “koklamak”

Kalınlık-incelik uyumu: ağa+rġaa-; sıtı+rġaa-.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu: oġo+rġoo-.

1.3. Fiilden Fiil Yapım Ekleri (Tuoxtuur Tuoxtuurtaan Üöskeehine)

Eski Türkçedeki {+Ur-, +gUr-, +tUr-} eklerinin Saha Türkçesindeki ses değişiklikleri (fonetik varyantları):

-tar-/ter ; -tor-/tör- ; -dar-/der ; -dor-/dör ; -nar-/ner ; -nor-/nör ; -lar-/ler ; -lor-/lör-

Ettirgenlik çatısı eklerinin en çok kullanılanıdır. Sonu -r ile biten çok heceli fiiller ve -y, -t, -p, -s, -x ve -k'den sonra; -tar-/ter- ; -tor-/tör-; sonu -r ile biten tek heceli fiillerden sonra; -dar-/der-, -dor-/dör- ; damaksıl seslerden sonra; -nar-/ner- ; -nor-/nör-; -l'den sonra -lar-/ler-; -lor-/lör-; şeklinde değişim göstererek eklenir.

- bil+ler-: “birisine bir şeyi bildirmek, hissettirmek,” k n+m r-: düzeltmek, ütülemek, o nor+tor-:” hazırlatmak”,  n+ner-: “yetiŐtirmek”

Ekin özellikle sonu –s ve –t ile biten iki veya daha çok heceli fiil gövdelerinden sonra –nar/-ner Şeklinde eklendiĐi görülmektedir.

- oxsum+nar-: “d Đ Őtirmek”,  st l m+ner-: “düŐman etmek”, utatım+nar: “i irtmek”.

Ek, ayrıca diğer ettirgenlik eklerinden sonra katmerli ettirgenlik meydana getirir.

- k rd r+d r-: “göstermek”, ölür+t r-: “ ld rtmek”, siter+ter-: “bitirtmek”, t her+ter-: “d Ő rtmek”.

Kalınlık-incelik uyumu: bil+ler-; siter+ter-.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu: k n+m r-;  n+ner-; o nor+tor-; oxsum+nar-;  st l m+ner-; utatım+nar-; k rd r+d r-; ölür+t r-;

Damaksıllaşma:  n+ner-; oxsum+nar-;  st l m+ner-.

Eski Türkçedeki –mak,-mek eklerinin Saha Türkçesindeki ses değişiklikleri(fonetik varyantları):

-baxtaa-/-bextee- ; -boxtoo-/-b xt  -; -maxtaa-/-mextee- ; -moxtoo-/-m xt  - ; -paxtaa-/-pextee- ; -poxtoo-/-p xt  

Ek, sonu –n,-n  ve m ile biten fiillerden sonra –maxtaa-/-mextee- ; -moxtoo-/-m xt   Şeklinde; sonu –l,-r ve –y ile biten fiillerden sonra –baxtaa-/-bextee- ; -boxtoo-/-b xt   biçiminde; sonu –s ve –t ile biten fiillerden –paxtaa-/-pextee ; -poxtoo-/-p xt   Şeklinde görülür. Sonu –t ile biten fiillerden sonra –tp->-pp- biçiminde gerileyici  ns z benzeşmesi olur. Ayrıca ek, hızlılık ve çabukluk ifade etmesinin yanı sıra istemeden telaŐla, aceleyle yapılan bir hareketi iŐaret eder.

- ahaa+baxtaa-: “acele ile çabuk çabuk yemek”, kel+bextee-: “ abuk a gelmek, çabucak gelmek.”

Kalınlık incelik uyumu: axaa+baxtaa-; kel+bextee-.

2. İsim (Aat tıl)

2.1.  okluk Ekleri

Saha Türkçesinde  okluk ekleri -ler, -lar ekleri ile karşılanır. Ama bu ek eklendiği sözcüğün son ünlü ve  ns z ne göre 16 değişik biçime girer.

Ünlü, ikiz ünlü(diftong) ve –l’den sonra –ler, -lar, -lor, -lör biçiminde görülür:

- ağa-lar “babalar”, kinige-ler “kitaplar”, oğo-lor “çocuklar”, börö-lör “kurtlar”

Kalınlık-incelik uyumu: ağa-lar, kinige-ler.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu: oğo-lor, börö-lör.

-p, -t, -k, -s, -x ünsüzlerden sonra -tar, -ter, -tor, -tör biçiminde görülür:

- at-tar “atlar”, tiis-ter “dişler”, ohox-tor “ocaklar”

Kalınlık-incelik uyumu: at-tar, tiis-ter.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu: ohox-tor.

Ünsüz benzeşmesi: at-tar, tiis-ter.

-y ve –r’den sonra –dar, -der, -dor, -dör şeklinde görülür:

- atır-dar “aygırlar”, öy-dör “akıllar”, tomtor-dor “topuzlar”

Damaksıl seslerinden sonra –nar, -ner, -nor, -nör biçiminde görülür:

- suorgoñ-nar “yorganlar”, çleñ-ner “üyeler”, bödüñ-nör “kuvvetler”

Kalınlık-incelik uyumu: atır-dar, çleñ-ner.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu: tomtor-dor, bödüñ-nör

2.2. İyelik Ekleri

	Saha Türkçesi	Eski Türkçe
1.tk. şh	-m	-m
2.tk. şh	-ñ	-ñ
3.tk. şh	-A, -TA	-ı, -i, -sı, -si
1.çk.şh	-BIT	-mız, -miz, -muz, müz
2.çk.şh	-ĞIT	-ñız, -ñiz, ñuz, ñüz
3.çk.şh	-LARA	-ları, leri

İyelik ekleri kurallı eklendiklerinde teklik ve çokluk biçimleri değişik şekillerde görülür.

1.ve 2.tk. şh iyelik eklerinde ünlü ile biten sözcüklere doğrudan, ünsüz ile biten sözcüklere ise tüm bağlayıcı ünsüzleri alarak gelirler.

- aatım, aatıñ “adım, adın”, ütüm, üütüñ “sütüm, sütün”

3.tk.şh iyelik eklerinde ünlülerden sonra –ta, -te, -to, tö; ünsüzlerden sonra –a, -e, -o, -ö biçiminde eklenmektedir.

- ağata “babası”, iyete “annesini”, ete “eti”, töbötö “tepesi”

1.çk.şh iyelik eklerinde ünlü, ikiz ünlü ve –l, -r, -y’den sonra –bıt,-bit, -but, -büt; -p,-t,-k,-s,-x’den sonra –pıt, pıt, -put, -püt; damaksıl seslerden sonra –mıt, -mit,-mut,-müt biçiminde eklenir.

- uolbut “oğlumuz”, iyebit “annemiz”, kılaaspıt “sınıfımız”

2.çk.şh iyelik eklerinde geniş ünlü ve ikiz ünlüden sonra –ğıt,-ğit, -ğut, ğüt; -k –p –s –t’den sonra –kıt, -kit,- kut, -küt; dar ünlü, -l, -r, ve –y seslerinden sonra –gıt, -git, -gut, -güt; -x’den sonra –xıt, -xit, xut, xüt; nazal seslerden sonra –ñıt, ñit,-ñut,-ñüt biçiminde eklenir.

- iyeğit “anneniz”, ubayıt “abiniz”, sürexxit “yüreğiniz”, aaññıt “kapınız”

3.çk.şh iyelik eklerinde ünlü, ikiz ünlü ve –l’den sonra –lara,-lere,-loro, -lörö; -x, -k, -p, -s, -t’den sonra –tara, -tere, -toro, -törö; -r ve -y’den sonra –dara,- dere, -doro, -dörö; nazal seslerden sonra –nara, -nere, -noro, -nörö biçiminde eklenir.

- cielere “evleri”, tünnüktere “pencereleri” tölönnörö “alevleri”

2.3. Durum Ekleri

Durum eklerinde genel olarak ünlü, ikiz ünlü –l,-r-y; -k,-p,-s,-x ve damaksıl seslerden sonra gelen ek değişimleri korunmuştur. Farklı olarak yükleme durumunda ek değişikliği görülür.

2.3.1 Yükleme Durumu (Tuoxtuu Padej)

Yükleme durumu 8 biçimdedir. Ünsüzlerden sonra –ı,-i,-u,-ü şeklindedir.

- xatıñı “kayını”, tihi “dişi”, ohoğu “ocağı”, tünnüğü “pencereyi”

Ünlü ve ikiz ünlülerden sonra -nı,-ni,-nu,-nü biçimindedir.

- ağanı “babayı”, börönü” kurdu”, oğunu” çocuğu”

3. Fiil (Tuoxtuur)

3.1.Şahıs Ekleri (Tuoxtuur Sireydere)

3.1.1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Teklik	1.şahıs	-bın,-bin, -bun,-bün
		-pın,-pin,-pun,-pün
		-mın,-min,-mun,-mün
	2.şahıs	-ğın,-ğın,-ğun,-ğün
		-kın,-kin,-kun,-kün
		-gın,-gin,-gun,-gün
		-xın,-xın,xun,-xün
		ñın,-ñın,-ñun,ñün
	3.şahıs	Ø
Çokluk	1.şahıs	-bıt,-bit,-but,-büt
		-pıt,-pit,-put,-püt
		-mıt,-mit,-mut,-müt
	2.şahıs	-ğıt,-ğit,-ğut,-ğüt
		-kıt,-kit,-kut,küt
		-gıt,-git,-gut,güt
		-xıt,xıt,xut,xüt
		ñıt,-ñit,ñut,ñüt
	3.şahıs	-lar,ler,-lor,-lör
		-tar,-ter,-tor,-tör
		-dar,-der,-dor,-dör,
		-nar,-ner,-nor,-nör

Bu ekler şahıs zamiri kökenlidir. Şimdiki zaman, kesin geçmiş zaman, ara sıra olan geçmiş zaman, gereklilik, şart, endişe, olumluluk ve alışılmışlık kiplerine gelmektedir. Ünlü veya ünsüz ile biten fiillere değişik biçimlerde eklenirler.

Sonuç

Genel olarak Ünlü, ikiz ünlü ve -l,-r,-y; -p,-k,-s,-x,-t ve nazal seslerden sonra değişik biçimlerde görülen ekler, olumsuz şekillerde ise, -suox(değil) kalıbı ile ifade edilir. Emir kipi 1. teklik şahıslarda ünlü, ikiz ünlü ile biten fiillerde -ı,-ii, -uu, -üü biçiminde uzama görülür. Ayrıca Saha Türkçesinde, eski Türkçenin eklerinin ses değerlerini koruyarak, çeşitli ağız özellikleri ve söyleyiş değişiklikleri nedeni ile fonetik varyantlaşmaların kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık, benzeşme ve diğer ses olayları aracılığı ile oluştuğu tespit edildi.

Kaynakça

KIRIŞÇIOĞLU Fatih, (1999) Saha (Yakut) Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.

ERCİLASUN Ahmet, (2007) Türk Lehçeleri Grameri, Akçağ Yay., Ankara.

YILDIZ Hülya, (2007) Orhon Türkçesi ile Yakutçanın Söz Varlığı ve Söz Yapımı Bakımından Karşılaştırılması, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Grameri 1 (Fiil- Basit Çekim), (2010) TDK Yay Gramer Dizisi, Ankara.

www.sahaeli.com